

SON DEVİR ÇAĞATAY EDEBİYATININ İKİ ÖNEMLİ KADIN ŞAİRİ: NÂDİRE VE ÜVEYSÎ

Selahittin TOLKUN*

Two important women poets in the last era of Chagatay Literature : Nâdire and Üveysî

The two women poets, Nâdire and Üveysî lived and produced written work during the first half of the 18th century. Which was a time of regression and collapse in Chagatay Literature. Both were known at the time and have left a mark even after their death.

Keywords: Chagatay Literature, Women poet, Kokand Rulership, Nâdire, Üveysî

Önce Timurlu ardından Şeybanî devletinin ortadan kalkarak yerine birbiriy-le çekişen hanlıkların hükümdar olduğu ve yavaş yavaş Rus istilasının yaklaştığı bir dönemi yaşayan Klasik Çağatay Edebiyatının gerileme ve çöküş devrinin güçlü şairleri içinde biri evvelâ hükümdar eşi ve sonrasında ise hükümdar annesi olarak devleti yöneten Nâdire, diğeri halktan biri olan Üveysî adlı iki kadın şair yer almaktadır.

Her iki kadın şairin ortak ve ayrılan noktaları vardır. İlk olarak her ikisi de 18. asrın sonlarında dünya gelmiş ve 19. asrın ilk yarısında eserler vermişlerdir. Her ikisinin de hayatları farklı şekilde de olsa acı ve ıstıraplarla geçmiştir. Nâdire eşinin ölümü ve çocuklarının hatta küçük yaştaki torununun Buhara emiri tarafından feci şekilde öldürülmelerine şahit olmuş, sonunda kendisi de katledilmiştir; Üveysî ise önce kendisine uygun olmayan bir eşle evlilik ve akabinde bo-

* Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

şanmayı yaşamış, hayatının ileri devresinde oğlunun sürgün olmasını, kızının ölümünü görmüş, yokluk içinde çileli bir hayat geçirmiştir.

Her iki kadın yakın arkadaş olmuşlar, beraber seyahatlere çıkmışlardır. Her ikisi de hem devirlerinde hem de ölümlerinden sonra Özbek şiirine tesir etmişlerdir. İyi bir eğitim almışlar, Klâsik Türk Edebiyatı'nın hem Doğu hem de Batı kollarına mensup büyük şairleriyle birlikte büyük Fars şairlerinin de tesirleri altında kalmışlardır.

Üveysî, Nâdire'ye nazaran Batı yani Azerbaycan ve Anadolu Klâsik Türk Edebiyatından daha fazla etkilenmiştir. Halktan biri olması dolayısıyla da şiirlerinde çok defa halk söyleyişlerine rastlanır.

Her iki şair de Divan sahibi olup, bu divanların el yazmaları Özbekistan'daki muhtelif kütüphanelerde bulunmaktadır. Bunun haricinde Sovyet döneminde şiirlerinden örnekler yayınlanmış, eserleri ve şahsiyetleri hakkında ilmî çalışmalar yapılmıştır.

Aşağıda sırasıyla önce Nâdire, sonra Üveysî hakkında bibliyografik bilgilerle gazellerinden ikiye örnek verilecektir.

NÂDİRE (1792-1842)

Hükümdar eşiği, hükümdar anneliği ve devlet yöneticiliği yanı sıra şairliği de bulunan Nâdire 1792¹ yılında bugün Özbekistan hudutları içerisinde olan Andican'da aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası, Özbek kabilelerinden *Miñ* uruğuna mensup Rahmankulbiy² Kokand hanı Narbotabiy'in (=Narbota Bey) hükümdarlığı sırasında Andican şehrinin hâkimi (valisi) idi. Kokand hanı Narbotabiy vefat edince yerine oğlu Alimhan geçer, fakat Nâdire'nin babası yine aynı vazifede kalır. Zaten Rahmankulbiy, Alimhan'ın dayısıdır. Nâdire yeni hanın kardeşi olan Margılan hâkimi (valisi) Ömerhan ile 1808³ yılında evlendi ve Margılan'a yerleşti. 1810 senesinde Alimhan'ın öldürülmesi üzerine, yerine han olan Ömerhan ile birlikte Nâdire hanlık merkezi Kokand'a geldi.

¹ Özbek araştırmacılarından M. Qâdirova ve V. Ä. Äbdülläyev şairin 1792'de, J. Ecmann ise 1790'da dünyaya geldiğini yazar (bk. M. Qâdirova: *Nâdira Şe'riyatidan*, s. 3; V. Ä. Äbdülläyev: *Özbek Adabiyâtı Tarixi*, s. 289 ve J. Ecmann: "Çağatay Edebiyatının Son Devri," Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN 1963, s. 132).

² Nâdire'nin babasının adını, J. Ecmann, Rahman Kulu Beğ; T. Cälâlov, Rahmankulı biy ve V. Ä. Äbdülläyev ise Rahmankulbiy olarak verir (bk. J. Ecmann, a.g.m.. s. 132; T. Cälâlov: *Özbek Şâiräläri*, s. 79; V. Ä. Äbdülläyev, a.g.e., s. 289).

³ M. Qâdirova ve V. Ä. Äbdülläyev şairin, Ömerhan ile 1808'de, J. Ecmann ise 1807'de evlendiğini yazar (bk. M. Qâdirova, a.g.e. s. 3; V. Ä. Äbdülläyev, a.g.m.. s. 289; J. Ecmann, a.g.m., s. 132).

Nâdire güzelliğinin yanı sıra zeki, aynı zamanda ilim ve edebiyata düşkün bir hanımdı. Şair, Kokand'a gelince buradaki hanlık kütüphanesinden çok istifade etti. Burada Sâdî, Hâfız, Nevâî, Fuzûlî, Bîdil gibi üstatların eserlerini okudu. Aynı zamanda başta Ömerhan olmak üzere saraydaki diğer ilim ve edebiyat erbaplarıyla sohbet bulundu ve genç şair aşk, ilim, vatan sevgisi, dostluk gibi konularda lirik şiirler yazmaya başladı.

Nâdire henüz 30 yaşlarında iken 1822'de eşi Ömerhan vefat etti. İki oğlu ile tek başına devlet işleriyle baş başa kaldı. Oğulları Muhammed Ali ile Sultan Mahmud henüz küçük olduğundan devlet işlerini kendi kontrolü altına aldı. Nâdire'nin devlet işleriyle ilgili görüş ve uygulamalarından bazı kimseler rahatsızlık duydular. Bu kişiler Nâdire'nin oğullarını taht çekişmesine düşürmek istediler. Neticede oğullar arasındaki taht mücadelesinin artmaya başlamasından dolayı Nâdire, devlet idaresindeki tutumunu sertleştirmek zorunda kaldı. İdarenin sertleşmesine mukabil bilhassa han, kervansaray, köprü vs. gibi bayındırlık işlerine önem vererek halk için gerekli imaretleri yaptırdı. Aynı zamanda hanlık-taki ilim ve sanat erbabına gerekli yardımlarda bulundu. Hatta şairleri sarayda topladı. Nâdire'nin düşmanları onu içten yıkamayınca Buhara emîri Nasrullah Han'a, onu ortadan kaldırması isteğiyle defalarca şikayet ettiler. Neticede Nasrullah Han taht çekişmesi içerisinde olan kardeşlerden küçüğü Sultan Mahmud'u desteleyerek ona önce Şehrîsbz'de bir yer verdi. Daha sonra Sultan Mahmud'u bugün Tacikistan hudutları içinde bulunan Hocend'e hâkim (vali) yaptı. Oğullarının çekişmesine üzülen Nâdire araya girerek iki oğlunu barıştırdı ve Taşkent taraflarını Sultan Mahmud'a verdi. Bu olaya Buhara emîri Nasrullah çok öfkelenmiş ve büyük bir orduyla 1842'de Kokand'a girdi. Nâdire'nin iki oğluyla birlikte 12 yaşındaki torunu Muhammed Emir'i öldürdü. Torununun ölümüne çok üzülen Nâdire torununun küçük cesedi başında emîri lânetledi. Buna kızan emîr Nasrullah Han, Nâdire'yi yakınları olan –Huşhâlbibi, Narbibi gibi- hanımlarla birlikte öldürttü. Bu hususta Şair Mutrib'in *Şâhnâme-i Dîvâne Mutrib* destanında, Muhammed Attar'ın *Tuhfetu't-Tevârih* ve Mirzâ Alim'in *Ensâbü's-selâtin* adlı eserinde bilgiler verilmiştir.

Nâdire'nin şiirleri, halka inmiş, halk tarafından çok sevilmiş, ezberlenmiş ve bestelenmiştir. Şair, şiirlerini hem Türkçe hem de Farsça yazmıştır. Türkçe şiirlerinde Nâdire ve Kâmile, Farsça şiirlerinde ise Mekkûne ve Nâdire mahlâslarını kullanan şair gazel, muhammes, müseddes, terci-i bend, terki-i bend, tahmis, çistan gibi klâsik edebiyatın bir çok nazım şekillerinde eserler vermiştir. Şiirlerinde klâsik şiirin yanı sıra halk edebiyatının da etkileri vardır. Ayrıca şiirlerinde başta Nevâî ve Fuzûlî olmak üzere Hâfız, Lutfî, Bîdil gibi şairlerin tesirleri görülür. Nâdire, hayattayken zamanının gerek şairleri, gerekse diğer sanat ve edebiyat ustalarınca sevilmiş ve takdir edilmiştir. Öte yandan kendisinden sonra gelen diğer şairleri de etkilemiştir. Dilşad ve Anber gibi kadın şairler onu övmüşlerdir. XIX. asrın ikinci yarısında eser veren Zâkircân Furkat, Nâdim, Râcî, Hokandî gibi şairlerde tesirleri görülür. Nâdire'nin Özbekistan Fenler (=Bilimler) Akademisi'nin el yazmaları bölümünde biri Türkçe biri de Mekkûne mahlâsıyla

yazılmış Farsça-Tacikçe divanı vardır.⁴ Ayrıca Namangan'da 1236 / 1824 yılında düzenlenmiş bir divanı bulunmuştur. Bütün bu divanlarda toplam 10 bine yakın mısra vardır. Divanlarında zaman zaman başka şairlerin şiirlerine de rastlanır.

Şairin üzerinde hayatı, sanatı ve devlet idaresi üzerine V. Zâhidov, V. Ä. Abdullâyev, Ä. Qâyumov, Mâhbulâ Qâdirova, Toxtâsın Câlâlov, Lutfullâh Âlimi, Ötkir Râşid gibi âlimler çalışmışlardır. Şairin eserleri Tacikçe ve Rusça'ya çevrilerek yayınlanmıştır.

Aşağıda şairin, Taşkent'e yayınlanan *Özbek Şairâleri ve Nâdirä Şe'riyâ-tidân* adlı eserlerde yer alan gazellerinden örnekler verilmiştir. Ancak bu kaynaklarda günümüz Özbek imlâsıyla yazılan metinler Türkiye'de, Çağatayca eserlerinin okunmasında takip edilen söyleyişe uydurulmuştur:

Mef[°]ülü / Fâ[°]ilâtün / Mef[°]ülü / Fâ[°]ilâtün

Sâkî méñe kadeh tut bu deyr ara leb-â-leb,
Zühd ehlidin osandım, tutdım séniñle meşreb.

Hüsniñ tecellisidin-bî-tâb mâh-rûlar,
Andak ki zâhir olmas, hurşid çıksa kevkeb.

Yârimni vaslı birle âlem münevver érdi,
Bar érdi mâh-i tâbân hurşidga mukarreb.

Mecnûn-ı bî-nevânı teklif-i câh kılma,
Kim télbeler başıda yokdur hevâ-yı menseb.

Muhtâc- dergehiñmén yüz miñ ümid birle,
Mén kulnı bu eşikdin nevmîd kılma, yâ Rab.

Tîg-i zebâniñ oldı miftâh-i genc-i dâniş,
Allâme-i zemândur allıfıda tıfl-ı mekteb.

Kıl, Nâdire müyesser şûri cünûn cihânda
Işk u muhabbet oldı âşıkka dîn u mezheb

* * *

⁴ J. Eckmann'ın belirttiğine göre Türkçe Divanı Taşkent'teki Özbekistan Bilimler Akademisi'nde 4184 numara ile kayıtlıdır. Bu divan 53 yapraklı ve yazma d harfinde bitmektedir. Bu divanda 81 Çağatay Türkçesi, 28 de Farsça şiir bulunmaktadır. Farsça divanı ise aynı kitaplıkta 7766 numara ile kayıtlı ve tamam olup içinde toplam 332 şiirler bulunmaktadır (bk. a.g.m., s. 133).

Fâ'îlâtûn / Fâ'îlâtûn / Fâ'îlâtûn / Fâ'îlûn

Âşık oldıñ éy köñül émdi râh-i meyhâne tut.
Mest olıb, sâkî ayagını öpib peymâne tut.

Éy ki dérsen âşnâ, bîgânedin körmey zarar,
Âlem ehlidin öziñni bir yolu bîgâne tut.

Hüsn-i ışk eyler sén-i hâkisteriñni tûtiyâ,
Şem'idin küymekni kesb ét, mezheb-i pervâne tut.

Ger tiler bolsañ hevâdis şâhbâzıdın emân,
Çugz yañlıg éy köñül, bir gûşe-i vîrâne tut.

Dâniş u fehm u hîred, sabr u sükûn u akl u hûş,
Barçanı pervâne-i şem'î ruh-ı cânâne tut.

Bolma gîr u dârga magrûr ger âkıl éseñ,
Devlet-i dünyânı uyku farz kıl, efsâne tut.

Eylegil âbâd tevfik u adâlet mülkini,
Nâdire, mevlâ yolıda himmet-i merdâne tut.

ÜVEYSÎ (1779 - 1845)

Asıl ismi Cihan olan şairin mahlâsı Üveysî –bazen Veysî- olup, 1779 yılında bugün Özbekistan'ın sınırları içinde bulunan Margılan şehrinde, kültürlü bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Sıddık Baba Kaynar Divane, aslen Kasanlı olup Margılan'a sonradan göçüp gelmiştir. Annesi Çinnibibi de eğitilmiş biri olup, kız çocuklarının eğitildiği mahalle mektebi sahibidir. Şair, ilk eğitimini annesinden almış ve annesinin mektebinde önce kalfa, daha sonra annesiyle birlikte burada eğitici olmuştur. Ağabeyi Ahuncan'dan şiir nazariyesi dersleri almış ve bilhassa aruz ve muamma sanatlarını mükemmel olarak öğrenmiştir.

Üveysî, Hacıhan adlı bir beyle evlenmiştir. Bu evlilikten Muhammed adında bir oğlu ve Kuyaşhan adında bir kızı dünyaya gelmiştir. Oğlu daha sonra Mecnun, kızı da Hâki mahlâsıyla şiir yazmışlardır. Üveysî'nin torununun çocuğu olan Halcan Hanım'ın (öl. 1965) belirttiğine göre, şair ve çocukları hayatları boyunca çok zor şartlar içinde yaşamışlardır. Üveysî daha sonraki yıllarda son derece cahil olan kocasından ayrılmış, bir müddet için babasıyla yaşamış ve sonrasında da kendi arzusuyla Kokand'a⁵ taşınmıştır.

⁵ Bu şehrin adı hem Kokand hem de Hokand diye geçer.

Kokand sarayındaki edebî muhite girerek şiir sohbet ve yarışmalarına katılmıştır. Şairin saraya girmesi hakkında değişik rivayetler vardır. Bazılarına göre şairi, bizzat yukarıda anlatılan Nâdire saraya davet etmiştir. Bazıları da şairin bizzat saraya giderek şiirlerini içeriye gönderdiğini ve hem Ömerhan'ın hem de etrafındaki şairlerin takdirini kazandığını söylemektedir. Netice olarak Üveysî saray şairleri arasında yer almıştır. Şair ayrıca Kokand sarayındaki Nâdire ve diğer kadın şairlere şiir eğitimi vermiştir. Çağdaşı olan kadın şair Dilşat Atın'ın bildirdiğine göre Üveysî, Nâdire ile birlikte Kânibâdâm, Hocend, Öretepe, Taşkent ve Andican gibi şehirlere seyahatte bulunmuştur. Kokand şehrinin 1842 yılında Buhara emîri Nasrullah Han'ın eline geçmesi üzerine şair Margılan'a dönmüş ve ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır (1845). Üveysî saray çevre-sinden olmasına rağmen, saraydan fazla yardım görmemiş ve ömrü zorluklar içerisinde geçmiştir.

Üveysî, handan bir fayda göremeyince sarayı terk etmiş, oğlu Muhammed ve kızı Kuyaşhan ile birlikte çiftçilik yapmaya başlamıştır. Ancak bir zaman sonra oğlu, han tarafından Kaşkar'a sürgün edilmiştir. Şairin hayatı yalnızca sürgündeki oğlunu görememek ve maddî yokluk çekmekle kalmamış, kızı Kuyaşhan da arkasında tek kızı Hadicebibi'yi bırakarak bu âlemden göçmüştür.

Üveysî, torunu Hadicebibi'yi hem oğlu, hem de kızının yerine koyarak yetiştirmek istemiş fakat –ne yazık ki torunu henüz on birine basmadan- 60 yaşlarında iken doğum yeri olan Margılan'da vefat etmiştir. Şairin soyu hâlen devam etmektedir.

Üveysî'nin dört divan hazırladığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Ancak bu divanların el yazmaları bulunamamıştır. Müstensihler tarafından istinsah edilen üç divanın el yazması Andican Pedagoji Enstitüsü kütüphanesindedir. 1960'larda bulunan bir divanı 404 sayfadan ibaret olup 5628, diğer divanı 161 sayfa olup 2093 beyit ihtiva eder. 1870-71 yıllarında istinsah edilen üçüncü divanı 228 sayfa olup, içindeki şiirlerin türleri aynı değildir. Bunlardan Halcanbibi Magzî Hanım tarafından istinsah edilen yazmada diğerlerine göre 300'den fazla şiir vardır. Üveysî'nin, Bîrûnî Enstitüsü'nün el yazmaları bölümünde saklanan divanında 269 gazel, 29 muhammes, 55 müseddes, 1 murabba, çistan ile *Kerbelânâme* veya diğer adıyla *Dâstân-ı Hasan* ile *Hüseyn ve Vâkiât-ı Muhammed Alihan* adlı eserleri mevcuttur.

Şairin eserlerinde, devrin kadınlarının durumu anlatılmıştır. Bunlar, hayatı seven ancak zorluklardan şikâyet eden, vefalı, bilgili ve akıllı kadınlardır. Şair, kahramanlarının şahsında sadakat, tevazu gibi faziletleri ön plana çıkararak yüzsüzlük, sebatsızlık gibi huyları yermiştir.

Şairin eserlerinde çok güzel bölümlerin yanı sıra, zaman zaman düşüklüklere de rastlanır. Şiirlerinde yeri geldikçe atasözleri, bilmeceler, hikmetli sözler kullanmıştır. Şiirlerinden ayrı olarak *Vâkiât-ı Muhammed Alihan* destanında, Kokand hanının doğumu ve Kaşkar'a yaptığı askerî sefer anlatılmıştır.

Üveysî'nin Hz. Peygamber'in torunları Hasan ve Hüseyin için yazdığı destanlar bazı kaynaklarda *Kerbelânâme*, 1960'da hazırlanan bir doktora tezinde *Şeyhzâde Hasan Hakkında Dâstân* ve *Şeyhzâde Hüseyin Hakkında Dâstân* diye adlandırılmıştır. Ancak bu destanlar Ekim İhtilali'nden önce *Kitâb-ı Üveysî* adıyla yayınlanan kitabın sonuna isimsiz olarak eklenmiştir. Bu destanlarda Hz. Peygamber'in torunlarının hayatı ve onların başlarına gelenlerden dolayı şairin üzüntüsü anlatılmıştır.

Üveysî, en çok Nevâî ve Fuzûlî'nin⁶ gazellerini tahmis etmiştir. Şiirlerinde bu şairlerden başka Nesimî, Vidâfî ve Vâkîf gibi Azerbaycan-Anadolu şairlerinin de tesiri görülmektedir. Bundan dolayı zaman zaman Batı Türkçesi unsurları olan *kiyen* “giyen” (*kiygen* yerine); *çeken* (*çekken* yerine); *bize*, *size* (*bizge*, *sizge* yerine) vb. kelimeleri kullanmıştır.

Aşağıda şairin, Taşkent'e yayınlanan *Uvâysiy Şe'riyatidân* ve *Uvâysiy Köngil Gülzârı* adlı eserlerde yer alan gazellerinden örnekler yukarıda Nâdire'nin şiirlerinden örnekler verilirken takip edilen usulle verilmiştir.

Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün

Méni rüsvâ kılan kimdür ki bir sîmîn beden nâzik.
Salan başımga sevâ kimdür, ol gül pirehen nâzik.

Hayâli kirse köñlümge çıkar dünyâ u dîn mihrî,
Kılıbdur âkıbet, éy dostlar, hem bî-vatan nâzik.

Ki sabrım tırnağıda her küni yüz kûh-i gam kazdım
Méniñ aldım dadur Ferhâd âciz, kûhken nâzik.

Kadıñ nâzik, kaşıñ nâzik, közüñ nâzik, lebiñ nâzik,
Tiliñ nâzik, sözüñ nâzik, tişiñ dürr-i Eden nâzik.

Hatıñdur sebze-i reyhân, lebiñdür kevser endâmı,
Müjeñ büstân, yüziñ gül, misl-i gülzâr-ı çemen nâzik.

Başıñdın tâ ayagıñga karap tursam, beriñ nâzik,
Husûsen gabgabıñ astıda ol zîr u zekan nâzik.

İki nergis, iki köñül, iki ten, ikki cân birle
Birin birni hamel eylep, kılalı encümen nâzik.

⁶ Bu konuda bk. Selahittin Tolkun: “Özbek Edebiyatında Fuzûlî Tesirleri”, TDED, c. XXVIII, İstanbul 1998. s. 479-504.

Üveysî, öz- öziñçe sözleme, tıygıl zebânıñını
Mebâdâ kélmesün nâzik dilige sözlegen nâzik.

* * *

Fâ'ılün / Mefâ'ılün / Fâ'ılün / Mefâ'ılün

Mihnet u elemmerge mübtelâ Üveysîmen.
Kayda derd éli bolsa, âşinâ Üveysîmen.

İstedim bu âlemni, tapmadım vefâ ehli,
Barçadın yumıp közni, müddeâ Üveysîmen.

Öz diliñ taalukdın bend kıl Hudâ sarı,
Tâ dégil kéçe-kündüz mâsivâ Üveysîmen.

Kéçeler figânımdın tınmadı kevâkibler,
Arz tâ semâ üzre mâcerâ Üveysîmen.

Tâ körip harâbâtın, ta'n étme éy zâhid,
Bir nefes émes hâli, iktidâ Üveysîmen.

Fakr bârgâhıga koysa ger kadem her kim,
Baş aña kérek bolsa, cân fidâ Üveysîmen.

“Veysî bî-riyâzet” déb, sehl tutma, éy ârif,
Işk ara nihân derdi bî-devâ Üveysîmen.

KAYNAKLAR

- İ. Qâsımov – Ä. Vâlixânov: *Uväysiy Köngil Gülzârı*, Taşkent 1983, 272.
- J. Eckmann: “Çağatay Edebiyatının Son Devri, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*
Belleten 1963, Ankara 1964, s. 121-156.
- M. Qâdirova: *Nâdirä Şe'riyatidän*, Taşkent 1980, 112.
- M. Qâdirova: *Uväysiy Şe'riyatidän*, Taşkent, 1980, 127.
- T. Cälâlov: *Özbek Şâiräläri*, Taşkent 1960, 344.
- Üç Şâirä*, Taşkent 1958, 68.
- V. Ä. Äbudlläyev: *Özbek Ädäbiyatı Tärixi*, c. 2, Taşkent 1980, 348.